

University of Tabriz-Iran
Quarterly Journal of
Philosophical Investigations
ISSN (print): 2251-7960 (online): 2423-4419
Vol. 12/ No. 23/ summer 2018

Tasting of Theosophy or a Conflict in Ontologic System of Davani

Mortaza Tabatabaian Nim-Avard¹, Seyed Mehdi Amami Jomeh², Nafiseh Ahl-Sarmadi³

¹*MA in Islamic Philosophy and Theosophy, University of Isfahan,
E-mail: mortazatabatabaian@gmail.com*

²*Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theosophy,
University of Isfahan, E-mail: m.amami@ltr.ui.ac.ir*

³*Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theosophy, University
of Isfahan, E-mail: Sarmadi.na58@gmail.com*

Abstract

Jalaladdin Davani attempts to philosophically explain issues of unity and diversity. In this regard, he seeks to philosophically explain theosophical approach of Ibn Arabi toward particular unity of existence. In fact, two distinct and even conflicting theories on unity and diversity could be perceived in and inferred from his works. The first theory emphasizes on the unity and multiplicity of existence necessitating the fundamental reality of existence in the necessary and the fundamental reality of quiddity in the possibilities. The other theory is the fundamental reality of existence and reality of the existent based on views of Ibn Arabi and Mulla Sadra's views on this issue. Davani uses the term "ascription" to explain the existence of possibilities in all his attempts to clarify his theory on unity and diversity- theory of Tasting of Theosophy. Thus, one of the tasks required for unfolding his goal from theory of tasting of theosophy is to elaborate on the term "ascription" as it is utilized in his thought system. The present paper intends to define "ascription" regarding philosophical system of Davani and considering his philosophical explanation and analysis of the issues of unity and diversity.

Keywords: Davani, Mulla Sadra, Unity and diversity, Tasting of theosophy, Ascription

1. Introduction

The term “ascription” in the thought system of Davani is a keyword in the field. For him, the existence of objects is defined by their ascription to the highest necessary existence. Could “ascription” be taken as an equivalent to the “copulative existence” and the “indigence possibility” of Mulla Sadra’s philosophical system? And could “ascription”, be an equivalent to “manifestation” and “theophany” in Ibn Arabi’s thought system? The answer to these questions is negative for several reasons. First, according to both theories of copulative existence from Mulla Sadra and the manifestation from Ibn Arabi, possibilities have no inherent dignity and the real existence is exclusive to God. This necessitates the unity of the existent and conflicts with the concept of multiplicity of existent. While philosophical system of Davani emphasizes the multiplicity of the existent, it ascertains that existence is exclusive to God. In other words, possibilities are inherently of existence and possess an essence in contrast to the essence of God. Second, due to the fact that Davani’s thought system is a system based on fundamental reality of quiddity and the material forming context of reality in the world of possibility is the quiddity, “ascription” could not at all be taken as the “copulative existence” and the “manifestation” for the property of quiddity is “quiddity as non-conditioned”. Nevertheless, if an object is exactly the copulation to the other, it is impossible to consider the object and ignore its copulation to the other and due to the aforementioned property of quiddity, it could never be a manifestation for the other. Theosophists believe that whatever is the manifestation of the other will have no dignity except for manifesting the other, could not manifest itself and thus, could not be observed. However, if quiddity is considered, due to its property, in itself, it will have no dignity except for manifesting its quiddity and quiddities, can never manifest the other and no other could be observed in it. To put it another way, possibilities are of existence in themselves and have an essence in contrast to the essence of the necessary. In a posterior level of essence, they have a copulation and attachment to the necessary and are, in fact, existent due to their attachment to the necessary. This means they are not the “ascription” in their essence but are an essence with “ascription”.

2. Material And Method

In the present paper, at first, Davani’s theory of tasting of theosophy is clarified. After representing his arguments, the second part is dedicated to explanation of some of the terms on fundamental reality of existence and multiplicity. In this part, Davani’s philosophical system of thought is discussed. In the third part, Davani’s terms confirming the fundamental

reality of existence and fundamental reality of the existent are explored along with his theosophical face. Interestingly, “ascription” has different implications in two models of unity and diversity. Finally, in the fourth part, the main load of research is taken through discussion on inequality of the terms in the previous parts so that the reason for their inequality is discovered.

3. Davani’s Argument In The Theory Of Tasting Of Theosophy

Going through the terms used by Davani, there are some referring to the fundamental reality of existence and fundamental reality of existent. These terms are claimed by theosophists. Theosophists believe that the reality of existence is the unity and effulgence essence of God not letting any other exist in the universe. Accordingly, objects in the world of possibilities are of no dignity by manifesting the fundamental reality in their essence, attribute and act. They even lack the essence confirming the manifestation. Davani states that “ascription” as manifestation and theophany has a mystic meaning for he takes both “ascription” and “manifestation” as one concept and emphasizes that ascription does not induce fundamental reality of the possibilities. Therefore, a closer look at these two different terms from Davani, one related to his philosophical system and implying fundamental reality of existence and multiplicity of existent and the second related to his theosophical system emphasizing the fundamental reality of existence and unity of existent reveals that “ascription” is a key concept in Davani’s theory of tasting of theosophy. Each of the models discussed by Davani is of a particular definition and status. In a map designed based on the fundamental reality of existence and multiplicity of the existent, “ascription” is apart from the copulative existence of Mulla Sadra and the illumination relation. However, in the schema based on fundamental reality of existence and existent, ascription is the manifestation intended by theosophists. Davani is influenced by Ibn Arabi and has in fact tried to represent a philosophical analysis from particular unity of existence but have failed to realize completely his goal due to some shortcomings in his philosophical system.

References

1. Ebrahimi Dinani, Gholamhossein, (2011), Jalaladdin Davani the Philosopher of Tasting of Theosophy, Tehran: Hermes
2. Motahari, Morteza, (1999), The Collection of Works, Tehran: Sadra
3. Ansari Shirazi, Yahya, (2005), Lessons on Interpretation of Molla Hadi Sabzevari’s Poems, 4 Volumes. Qom: Boostane Ketab

University of Tabriz-Iran
Quarterly Journal of
Philosophical Investigations
ISSN (print): 2251-7960 (online): 2423-4419
Vol. 12/ No. 23/ summer 2018

پژوهش‌های فلسفی

فصلنامه علمی-پژوهشی

سال ۱۲ / شماره ۲۳ / تابستان ۱۳۹۷

ذوق تأله یا تعارضی در نظام وجودشناسی دوانی*

** مرتضی طباطبائیان نیم‌آورد *

کارشناس ارشد فلسفه و کلام، دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول)

*** سیدمهدی امامی جمعه ***

دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه اصفهان

**** نفیسه اهل سرمدی ****

استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه اصفهان

چکیده

از آثار دوانی می‌توان دو نظریه در باره وحدت و کثرت استنباط کرد. یکی وحدت وجود و کثرت موجود و دیگری، وحدت وجود و وحدت موجود. این فیلسوف مکتب شیراز، در طرحواره فلسفی-عرفانی خویش، نظریه ذوق‌التاله را تبیین می‌کند و معنای موجود بودن ممکنات را انتساب آنها به حقیقت وجود می‌داند. بدین ترتیب است که انتساب، به عنوان اصطلاحی کلیدی در این باب مطرح می‌شود؛ اصطلاحی که در هر کدام از این الگوها چهره متفاوتی پیدا می‌کند. آیا مراد از انتساب، همان وجود رابط صدرائی یا تجلی مطرح در نظام عرفانی است؟ آیا آنچه دوانی از انتساب اراده می‌کند امری غیر از اضافه اشراقی است؟ در این نگاشته خواهیم دانست که در الگوی نخست، انتساب، غیر از وجود رابط صدرایی و یا نظر عرفاء در باب تجلی و همچنین، غیر از اضافه اشراقی است. این در حالی است که در دومین الگو، انتساب، دقیقاً همان تجلی و ظهور عرفاست. در تبیین نظریه ذوق‌التاله دوانی، دیدگاه‌های مختلفی شکل می‌گیرد. نگارنده ضمن دسته‌بندی این نظرات با تفکیک میان دستگاه فلسفی و عرفانی جلال‌الدین دوانی، اولاً تحلیلی از این اختلاف در عبارات ارائه می‌کند و ثانیاً با ریشه‌یابی این گوناگونی در تعابیر، مشکل اساسی را ضعف دستگاه فلسفی دوانی می‌داند و معتقد است نظام فلسفی او این قدرت و قابلیت را نداشته است که اندیشه عرفانی او را به طور کامل و بدون نقص، مبرهن سازد.

واژگان کلیدی: دوانی، ذوق‌التاله، انتساب، تجلی، ممکنات، وحدت وجود

تأیید نهایی: ۹۵/۱۲/۸

* تاریخ وصول: ۹۵/۱۰/۲

**E-mail: mortazatabatabaian@gmail.com

مقدمه

جلال‌الدین دوانی، متفکر مشهور مکتب شیراز و منسوب به فیلسوف ذوق‌التأله به تبیین فلسفی در باب مسأله وجود و کثرت می‌پردازد. او حرکتی را که به اجمال از میرسید شریف جرجانی برای تبیین فلسفی مباحث عرفانی آغاز شده بود با تفصیل و جدیت ادامه می‌دهد و حاصل تلاش او در این باب است که سرمایه فکری صدرالمتهلین را غنا می‌بخشد. در آثار این فیلسوف عارف مشرب، دو نظریه متفاوت و بلکه متعارض در باب وحدت و کثرت، قابل فهم و استنباط است. یکی نظریه وحدت وجود و کثرت موجود که مستلزم اصالت وجود در واجب و اصالت ماهیت در ممکنات است. و دیگری نظریه وحدت وجود و وحدت موجود که مطابق دیدگاه ابن عربی و رأی نهایی صدرا در این مسأله است. دوانی در تمام مواردی که درصدد تبیین نظریه خود در باب وحدت و کثرت است - نظریه ذوق تأله - در تبیین نحوه موجودیت ممکنات از اصطلاح «انتساب» استفاده می‌کند. «انتساب» در نظام فکری دوانی، یکی از مهمترین و محوری‌ترین واژگان و اصطلاحات این باب است. وی موجودیت اشیاء را در پرتو انتساب به واجب تعالی می‌داند. لذا یکی از کارهایی که در کشف مقصود وی از نظریه ذوق تأله لازم است آن است که مطابق عبارات خود وی مشخص شود که «انتساب» در نظام فکری او به چه معنایی به کار رفته است.

در این نوشتار که در چهار بخش ارائه می‌شود ابتدا به تبیین نظریه ذوق‌التأله دوانی پرداخته و پس از اشاره به برهان وی در این مسأله وارد بخش دوم می‌شویم. در این قسمت در نظر داریم عباراتی از دوانی که دلالت بر وحدت وجود و کثرت موجود دارد را مورد بررسی قرار دهیم و نظام فلسفی اندیشه او را برجسته نماییم. در بخش سوم از عباراتی سخن می‌گوییم که دلالت بر وحدت وجود و وحدت موجود دارند و چهره عرفانی دوانی را به نمایش می‌گذارد. جالب اینجاست که «انتساب» در هریک از این دو الگوی وحدت و کثرت، معادله متفاوتی دارد. نهایتاً در بخش چهارم که بار اصلی پژوهش را برعهده دارد با اشاره به ناهمسانی عبارات دو بخش گذشته، تلاشی برای کشف علت این ناسازگاری صورت خواهد گرفت. گرچه تحقیق و پژوهش در اندیشه‌های این فیلسوف ذوق‌التأله نادر و کمیاب نیست ولی به دلایلی که در پایان این نوشتار از آنها سخن خواهیم گفت دشوار است نظری واحد را در باب وحدت و کثرت به او نسبت داد. لذا دیدگاه‌های بسیار متفاوتی به او منسوب است که نگارنده معتقد است این نظرات را می‌توان در سه گروه به قرار زیر دسته بندی نمود:

گروه اول که مشهورترین و پرطرفدارترین دیدگاه را در مورد دوانی دارند معتقدند که نظریه دوانی عبارت از وحدت وجود و کثرت موجود است که معنایی جز اصالت وجود در واجب و اصالت ماهیت در ممکن افاده نمی‌کند. اینان نظریه ذوق تأله را کاملاً مردود و باطل تلقی می‌کنند. از قائلین به این نظر، صدرالمتهلین را می‌توان نام برد. او که از منکرین جدی نظریه ذوق تأله دوانی است این نظریه را به صورت وحدت وجود و کثرت موجود تفسیر می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۴۱۰، ج ۶: ۶۳-۸۷؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۹۱: ۱۳۶-۱۳۷؛ صدرالدین شیرازی، ۱۴۲۲: ۳۵۲). حاجی سبزواری (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۲: ۱۱۵؛ شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۳۹-۱۴۰؛ انصاری شیرازی، ج ۲: ۱۶۴-۱۶۵) استاد جوادلی املی و شهید مطهری (مطهری، ۱۳۷۸، ج ۹: ۲۰۰-۲۰۱؛ مطهری، ۱۳۸۵، ج ۱: ۹۷؛ همان: ۱۰۰-۱۰۱) نیز از دیگر قائلین این دیدگاه هستند. صاحب کتاب رحیق مختوم عقیده دارد قول منسوب به ذوق‌التأله به هیچ نحو با مختار صدرالمتهلین سازگار نیست. نه با نظر متوسط صدرا

که عبارت از تشکیک وجود است و نه با دید نهایی صدار که عبارت از وحدت شخصی وجود باشد. (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۳: ۵۴۶-۵۴۷؛ جوادی آملی، فلسفه صدار، ج ۱: ۲۳۲-۲۳۳)

گروه دوم بر این عقیده‌اند که دوانی در مقام تبیین وحدت وجود و وحدت موجود است. عبارات وی نیز در بیان این مدعا کاملاً گویاست و احتیاجی به بازسازی، توجیه و یا تأویل ندارد. استاد حسن زاده آملی در تعلیقه بر شرح منظومه به دفاع از بیان دوانی در توحید پرداخته است. به اعتقاد ایشان، مراد دوانی از ذوق تاله همان توحید صمدی است که عرفاء شامخون و حکماء راسخون به آن باور دارند. به اعتقاد ایشان حتی نیازی به تأویل بیان دوانی نیست بلکه نص کلام او صریحاً دلالت دارد بر اصالت وجود و اینکه انتساب ماسوای الله به خداوند سبحان، به صورت اضافه اشراقی است. (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۲: ۱۱۶-۱۱۷، تعلیقه)

در نگاه قائلین به دیدگاه سوم، نظریه ذوق تاله دوانی حاکی از وحدت وجود و وحدت موجود است. ولی از آنجا که این نظریه با عباراتی نارسا و قاصر بیان شده احتیاج به بازسازی دارد. (ناجی، ۱۳۸۳: ۷۷-۹۰) در همین راستا مولف مقاله دیگری معتقد است که فقدان شبکه زبانی قوی و عدم حضور مبانی نظام مند از مشکلات اساسی دوانی در تبیین نظریه ذوق تاله است که با ترمیم و بازسازی آن می‌توان نظریه او را از اشکالات جدی رهانید. (قیوم‌زاده، ۱۳۸۷: ۵۹-۸۰) بدین ترتیب می‌توان گفت طرح انتساب ماهیات به وجود واحد حق - که عبارت از همان نظریه ذوق تاله است - بر خلاف ظاهر آن به منزله تحقق و اصالت ماهیت نیست بلکه تأکید بر استقلال وجود واجب و فقر و ربط ممکن است و در حقیقت تفاوت اساسی با وحدت شخصیه عرفا و همان وحدت شخصیه‌ای که صدار از آن یاد می‌کند ندارد.

۱. تقریر نظریه ذوق تاله به روایت محقق دوانی:

محقق دوانی در رساله اثبات الواجب الجدیده، قبل از بیان نظریه ذوق تاله، ابتدا به تمهید دو مقدمه می‌پردازد: (رک: دوانی، ۱۳۸۱: و ۱۲۹ ۱۲۸ و دوانی، بی تا: ۵۲) او پس از بیان مقدمات، به سراغ مشتق «موجود» می‌رود و نحوه صدق آن را بر واجب و ممکن بررسی و تحلیل می‌کند و در حقیقت به توسط همین تحلیلی که از کیفیت صدق موجود بر واجب و ممکن ارائه می‌دهد نظریه خود را در باب وحدت و کثرت به شیوه ای فلسفی به تصویر می‌کشد. نظریه ای که خود وی آن را مقتضای ذوق متألهین می‌داند. وی در این تحلیل بیان می‌دارد که «وجود»، که مبدأ اشتقاق «موجود» است، امری است قائم به ذات که عبارت است از ذات واجب و این یعنی او ذات واجب را عین حقیقت وجود می‌داند و موجودیت ممکنات را به سبب انتساب آن‌ها به واجب. بنابر این «موجود» هم شامل واجب می‌شود که عین حقیقت وجود است و هم شامل ممکنات می‌شود که منتسب به حقیقت وجودند. او مفهوم وجود را نیز از مفاهیم عام اعتباری می‌داند که از معقولات ثانیه فلسفی به شمار می‌رود. به بیان دیگر، صدق موجود، بر واجب از باب صدق مشتق بر مبدأ است. لذا «واجب موجود است» یعنی «واجب نفس حقیقت وجود است» و صدق موجود بر ممکنات از باب صدق مشتق بر ذات منتسب به مبدأ است لذا «ممکن موجود است» یعنی «ممکن منتسب به حقیقت وجود است» (دوانی، ۱۳۸۱: ۱۲۹)

با توجه به عبارت فوق در حقیقت محقق دوانی با یک مفهوم سازی بنیادی، «مفهوم عام بدیهی وجود»، «حقیقت عینی وجود» و «مشتق موجود» را از هم تفکیک می‌کند و حکم هر یک از آن‌ها را از یکدیگر متمایز و مشخص می‌کند. در این تفکیک، «حقیقت وجود» امری خارجی، واحد، قائم به ذات و مبدأ اشتقاق موجود است؛ «موجود» اعم از حقیقت خارجی وجود و امر منتسب به آن حقیقت خارجی است و «مفهوم وجود» نیز

امری اعتباری، مشترک و از بدیهیات اولیه است. لذا در تفکیک فوق مشخص می‌شود که مفهوم وجود غیر از حقیقت وجود است و علی‌رغم این که مفهوم وجود امری اعتباری است ولی حقیقت وجود امری اصیل و عینی است. لذا در نظام فلسفی دوانی مفهوم اعتباری وجود دارای مصداق است که می‌توان این مفهوم را به حمل هو هو بر آن مصداق، حمل کرد. از دیدگاه وی یگانه مصداق مفهوم وجود، ذات واجب تعالی است. یعنی هم می‌توان گفت: «واجب‌الوجود، وجود است» و هم می‌توان گفت «واجب‌الوجود موجود است» (دوانی، ۱۳۸۷: ۴۲) و این به معنای اصالت وجود در واجب است و مفهوم وجود را نمی‌توان بر ممکنات به حمل هو هو حمل کرد بلکه فقط می‌توان مفهوم موجود را که مشتق است بر آن‌ها حمل کرد و این منطقی‌تر است مستلزم اصالت ماهیت در ممکنات است. چرا که اصالت وجود مستلزم صدق مفهوم وجود به حمل هو هو است و لذا اگر مفهوم وجود به حمل هو هو بر واقعیتی عینی، قابل صدق نباشد مستلزم آن است که آن واقعیت از سنخ حقیقت وجود نبوده بلکه از سنخ ماهیت باشد. البته بدین نکته نیز باید توجه داشت که علاوه بر تحلیل مذکور، در آثار دوانی عبارات کثیری را نیز می‌توان یافت که تصریح بر این دارد که وی ممکنات را از سنخ ماهیت دانسته و وجود را در آن‌ها امری اعتباری می‌داند. (ر.ک دوانی، ۱۳۸۱: ۲۰۶؛ همان: ۲۰۷؛ همان: ۱۳۹-۱۴۰؛ همان، ۱۴۱: ۱۴۷؛ همان، بی تا: ۴۲) به عنوان نمونه وی در رساله اثبات الواجب‌الجدیده می‌نویسد: «...الممكنات كلها ماهيات... و اما وجودها... فهو امر اعتباری متعلق بالماهیه...» (دوانی، ۱۳۸۱: ۱۳۹-۱۴۰)؛ که در این عبارت وی صراحتاً همه ممکنات را از سنخ ماهیت دانسته و وجود را در آن‌ها امری اعتباری می‌داند. همچنین وی در تفسیر سوره اخلاص در این باره چنین می‌گوید: «تأثیر الفاعل الموجد إنما هو بأن يفيض ذات الماهیه ثم العقل ينتزع منه الوجود» (دوانی، بی تا: ۴۲) در این عبارت نیز متعلق جعل را ماهیت دانسته که خود به معنای اصالت ماهیت در ممکنات است و وجود را در ممکنات به صراحت امری انتزاعی و اعتباری معرفی می‌کند.

۱-۱. برهان دوانی در نظریه ذوق‌التأله:

از بررسی عبارات متعدد دوانی در رساله اثبات الواجب‌الجدیده می‌توان برای هر بخش از مدعای دوانی استدلالی جدا گانه یافت. وی ابتداء برهان مستقلی بر این مدعا می‌آورد که ذات واجب‌الوجود عین حقیقت وجود است. برهان وی را می‌توان به صورت زیر تقریر کرد:

- ۱- اگر واجب تعالی وجودش زائد بر ذات و عارض بر ذاتش باشد آنگاه فی نفسه و با قطع نظر از عوارض، نه موجود است و نه معدوم.
  - ۲- اگر چیزی فی نفسه و با قطع نظر از هر عوارض، نه موجود باشد و نه معدوم، آنگاه آن چیز ممکن‌الوجود خواهد بود.
  - ۳- اگر واجب‌الوجود وجودش زائد بر ذات و عارض بر ذاتش بود آنگاه ممکن‌الوجود خواهد بود.
  - ۴- واجب‌الوجود، ممکن‌الوجود نیست.
- نتیجه: واجب‌الوجود، وجودش زائد بر ذاتش نیست. بنابر این، ذات واجب‌الوجود عین حقیقت وجود است. (دوانی، ۱۳۸۱: ۱۲۴-۱۲۵)
- بخش بعدی مدعا نیز عبارت است از اینکه موجودیت ممکنات به معنای انتساب آن‌ها به حقیقت وجود است. نگارنده با بررسی عبارات وی، استدلالی را با این تقریر استخراج می‌کند:
- ۱- اگر موجودیت در ممکنات به معنای انتساب به وجود نباشد آن گاه یا باید وجود عین ذات آن‌ها باشد و یا وجود، در خارج، عارض بر ذات آن‌ها باشد از قبیل عروض اعراض خارجی بر موضوعات خود.

۲- تالی به هر دو شقش باطل است.

نتیجه: موجودیت در ممکنات به معنای انتساب به وجود است. دلیل بطلان شق اول تالی آن است که اگر وجود عین ذات ممکنات باشد لازم می‌آید که ممکن، واجب باشد و این خلاف فرض است و در ابطال شق دوم تالی دو استدلال ذکر می‌کند:

استدلال اول بر شق دوم تالی عبارت است از اینکه اگر وجود، عارض بر ماهیت باشد، مطابق قاعده «ثبوت شیء لشیء فرع ثبوت المثبت له» لازم می‌آید که ماهیت قبلاً وجود داشته باشد. در حالی که ماهیت قبل از اتصاف به وجود، هیچ وجودی ندارد.^۲ (دوانی، ۱۳۸۱: ۱۳۲-۱۳۳)

۲. وحدت وجود و کثرت موجود در اندیشه دوانی:

همانگونه که گذشت برداشت مشهور هم از دوانی همین است که وی قائل است به وحدت وجود و کثرت موجود و اینکه در واجب، وجود را اصیل می‌داند و در ممکنات، ماهیت را اصیل دانسته و وجود را اعتباری. چرا که او عباراتی صریح بر این مدعا دارد که مجالی برای تردید باقی نمی‌گذارد (دوانی، ۱۳۸۱: ۱۴۰؛ دوانی، ۱۴۱۱: ۱۶۷) او در عبارت دیگری «موجود» را به «نورانی» تشبیه می‌کند و مقصودش از این تشبیه این است که همان گونه واژه «نورانی» را هم می‌توان بر خود نور حمل کرد و هم بر شیئی که نور بر آن عارض شده است، «موجود» نیز به همین نحو است. یعنی «موجود» را نیز هم می‌توان بر نفس حقیقت وجود حمل کرد و هم می‌توان بر ماهیات حمل کرد که از سنخ حقیقت وجود نیستند بلکه صرفاً معروض مفهوم اعتباری وجودند. (دوانی، ۱۴۱۱: ۱۶۸) بنا بر این تفصیل گزاره «واجب موجود است» یعنی «واجب، نفس حقیقت وجود است». حال با توجه به اینکه دوانی امکان ذاتی را وصف اشیاء موجود در خارج دانسته است نه وصف ماهیت آن‌ها در ذهن و با توجه به این نکته که امکان ذاتی، لازمه ماهیت است و فقط با ماهیت سازگار است. می‌توان نتیجه گرفت که وی ماهیت را حقیقتاً در خارج، موجود می‌داند و این به معنای اصالت دادن به ماهیت در ممکنات است. به عبارت دیگر دوانی وجود خارجی ممکنات را به وصفی متّصف کرده است که موصوف این وصف، فقط می‌تواند از سنخ ماهیت باشد نه حقیقت وجود. لذا از دیدگاه او ممکنات از سنخ ماهیتند. (دوانی، ۱۳۸۱: ۱۳۹-۱۴۰؛ دوانی، ۱۳۸۱: ۲۰۷-۲۰۶) تذکر این نکته لازم است که اصالت ماهیت، مستلزم کثرت موجود نیز هست زیرا ماهیات ذاتاً با یکدیگر متباینند و به تعبیر فلاسفه ماهیات ذاتاً مثار کثرت و اختلاف هستند.^۳ بنابراین، موجود بودن ماهیات در خارج، مستلزم کثرت موجودات در خارج است و به تعبیر دیگر تحقق ماهیات در خارج، مستلزم تحقق کثرت در خارج است.

۲-۱. معنای «انتساب» در الگوی وحدت وجود و کثرت موجود:

اکنون نوبت به بررسی این پرسش می‌رسد که با توجه به نظام فلسفی دوانی و با توجه تبیین و تحلیل فلسفی وی از مسأله وحدت و کثرت، «انتساب» چه معنایی خواهد داشت. آیا می‌توان «انتساب» را معادل «وجود رابط» و «امکان فقری» در دستگاه فلسفی صدرالمآلهین دانست؟ به این معنا که ممکنات عین انتساب و عین ربط و تعلق به واجبند و نیز آیا می‌توان مطابق دستگاه فلسفی دوانی، انتساب را معادل «تجلی» و «ظهور» در دستگاه فکری ابن عربی دانست؟ پاسخ به این پرسش به چند دلیل منفی است. اول اینکه هم طبق نظریه وجود رابط صدرالمآلهین و هم طبق نظریه تجلی ابن عربی، هیچ حیثیت فی نفسه ای برای ممکنات باقی نخواهد ماند و موجودیت حقیقی منحصر می‌شود در ذات خداوند سبحان و این مستلزم وحدت موجود است و لذا با کثرت موجود قابل جمع نیست. در حالی که نظام فلسفی دوانی مدعی کثرت موجود است

و علی‌رغم اینکه در این نظام فلسفی وجود، منحصر در ذات خداوند است ولی موجود، حقیقتاً و بالذات هم بر واجب و هم بر ممکنات صادق است و به بیان دیگر ممکنات نیز دارای وجود فی نفسه و حیثیت فی نفسه هستند و دارای ذاتی هستند در قبال ذات خداوند متعال. دلیل دوم اینکه بنابر اینکه نظام فلسفی دوانی نظامی مبتنی بر اصالت ماهیت است به این معنا که آنچه متن واقعیت را در عالم امکان تشکیل داده ماهیت است، به هیچ وجه نمی‌توان «انتساب» را به معنای «وجود رابط» و یا به معنای «تجلی» دانست. زیرا ویژگی ماهیت آن است که «الماهیه من حیث هی لیست إلا هی» و به واسطه همین ویژگی است که ماهیت را می‌توان لحاظ کرد و ربط و تعلق آن را به غیر، ملاحظه نکرد. در حالی که اگر شیئی عین تعلق و ربط به غیر باشد امکان ندارد آن شیء ملاحظه شود ولی ارتباط و تعلقش به غیر، ملاحظه نشود و نیز به واسطه همین ویژگی ماهیت، امکان ندارد که ماهیت بتواند تجلی و ظهور غیر باشد. زیرا طبق نظر عرفا ممکنات عین تجلی و ظهور غیرند و آنچه که عین تجلی و ظهور غیر است هیچ حیثیتی جز نمایش غیر ندارد و از هیچ جهت خود را نمایش نمی‌دهد و خودش قابل مشاهده نیست. در حالی که ماهیت به سبب ویژگی مذکور اگر فی نفسه لحاظ شود، هیچ حیثیتی جز نمایش ذات و ذاتیات خود ندارد و به هیچ وجه غیر را نمایش نمی‌دهد و هیچ گیری در او قابل مشاهده نیست. (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۴۸۷؛ جوادی آملی، ۱۳۶۸، ج ۲: ۸۹)

به تعبیر دیگر می‌توان گفت که در دستگاه فلسفی دوانی انتساب نمی‌تواند از قبیل اضافه اشراقی باشد. بلکه انتساب تنها می‌تواند از قبیل اضافه مقولی باشد. به این معنا که ممکنات دارای وجود فی نفسه و دارای ذاتی در قبال ذات واجب‌الوجودند و در مرتبه ذات و من حیث هی هیچ نحوه تعلق و ربطی در ذات آن‌ها مشهود نیست و در رتبه متأخر از ذات، دارای انتساب و تعلق به واجب خواهند بود و به سبب این انتساب موجودند. یعنی در حقیقت ذاتی عین انتساب نیستند، بلکه ذاتی دارای انتساب‌اند.

۳. وحدت وجود و وحدت موجود در اندیشه دوانی:

در این بخش به برخی از عبارات دوانی اشاره می‌کنیم که بر خلاف عبارات بخش قبل، صریحاً و بدون احتیاج به هیچ گونه توجیه و تأویلی گویای وحدت وجود و وحدت موجود است. یعنی عباراتی که دقیقاً مدعای عرفا را بیان می‌کند. در شرح رباعیات دوانی عبارتی دیده می‌شود که از صریح‌ترین عبارات او در بیان وحدت شخصی وجود و موجود است: «و غنی مطلق حضرت حق راست که اصلاً وجود کمالات از غیر او نیست... و کمال فقر و نیستی خلق راست، چه وجود حقیقی ندارند. و نمایشی که ایشان راست، نه از ذات ایشان است؛ بلکه از ذات حق، بلکه عکس وجود حق، است که در مراتب اعیان ایشان ظاهر شده.» (همان: ۴۶) عبارت اخیر دقیقاً مطابق با مدعای عرفا است؛ چرا که به اعتقاد اهل عرفان، حقیقت هستی همان ذات احدی صمدی است که گیری در جهان باقی نمی‌گذارد و بر اساس این قول، اشیاء جهان امکان در ذات، وصف و فعل خود، هیچ هویت و حیثیتی جز ظهور و نمود آن بود واقعی ندارند و حتی ذاتی را که مستند این بروز و ظهور و موصوف به آن باشد فاقدند. (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۴۹۰-۴۹۱؛ همان: ۴۹۳) و از تأمل در عبارت فوق نیز می‌توان یافت که این عبارت نیز دقیقاً بیان همین مطلب است. چرا که اولاً موجودیت را منحصر در ذات حضرت حق دانسته است و برای خلق، حیثیتی جز نمایش و ظهور حق، قائل نیست و ثانیاً حتی نمایش و ظهور را هم به ذات خلق مستند نمی‌داند بلکه تجلی و ظهور حق را نیز به ذات حق، استناد داده به این معنا که تجلی حق نیز همان حق است در مرتبه تجلی. او در عبارت دیگری تصریح می‌کند که ممکنات به واسطه انتساب به حق، مجازاً دارای ظهور می‌شوند و الا ظهور نیز حقیقتاً وصف خود حضرت حق است: «و چون مقرر شد که اعیان ثابته را انصاف

به وجود نیست بلکه به سبب ارتباط با حضرت وجود، ظهوری مجازی می‌یابند - و آن نیز به حقیقت، ظهور حق است به صفات آن اعیان - پس اعیان به منزله صور مرآت باشد، نسبت با ذات حق. «(همان: ۵۰) او مدعی می‌شود که فقط یک ذات در عالم هست و آن ذات خداوند است و هیچ ذاتی در قبال ذات خدا وجود نخواهد داشت و به تصریح عبارت فوق ممکنات همه تجلیات و ظهورات آن ذات واحد خواهند بود: «فهو الذات الحقیقیه و الكلّ شوّونه و حیثیاته و وجوهه، إلی ذلک من العبارات اللاتقه، فلیس فی الوجود ذوات متعدده، بل ذات واحده له صفات متکثره». (دوانی، ۱۳۸۱: ۱۷۵)

واضح است که اینگونه عبارات کاملاً منافی کثرت موجود و اصالت ماهیت در ممکنات است. چرا که اگر قائل به کثرت موجود و اصالت ماهیت در ممکنات شویم باید تعدد ذوات در عالم را بپذیریم. زیرا با توجه به اینکه ماهیت ذاتی است که مستقل از هر غیره قابل لحاظ است و هیچ گونه ربط و تعلقی در ذات او مأخوذ نیست، بنابر این دارای حیثیت فی نفسه است و لذا هر ماهیتی دارای ذاتی خواهد بود در قبال سایر ذات‌ها، همان گونه که می‌گویند الماهیات مثار الکثره () و این مستلزم تعدد ذوات و موجودات خواهد بود.

۳-۱. معنای «انتساب» در الگوی وحدت وجود و موجود:

همانگونه که گذشت، دوانی در اکثر آثارش، موجودیت ممکنات را به معنای انتساب ممکنات به حق می‌داند. به تعبیر دیگر از دیدگاه وی گزاره «ممکن، موجود است» یعنی «ممکن دارای انتساب به حق تعالی است». ولی او در پاره ای دیگر از عبارات، موجودیت ممکنات را به معنای تجلی و ظهور حق در مرتبای ممکنات می‌داند. لذا با در کنار هم قراردادن این عبارات، می‌توان نتیجه گرفت که «انتساب» در دستگاه فکری دوانی به معنای «تجلی» و «ظهور» است. (دوانی، ۴۶). به بیان دیگر دوانی دو دسته عبارت در ملاک موجودیت اشیاء دارد: در اکثر عبارات، ملاک موجودیت ممکنات را انتساب به حق می‌داند و در برخی دیگر تجلی و ظهور حق را ملاک موجودیت می‌داند. از این دو دسته عبارت می‌توان نتیجه گرفت که در آثار دوانی «انتساب» معادل «تجلی و ظهور» به کار رفته است. مؤید استنباط مذکور اینکه خود دوانی نیز، تصریح می‌کند که آنچه که عرفا با عنوان «تجلی» از آن یاد می‌کنند همان چیزی است که او با عنوان «انتساب» و «ارتباط» از آن یاد می‌کند: «نزد این طایفه (عرفاء) مقرر است که ماهیات ممکنات، که به اعتبار وجود علمی حق تعالی آن را اعیان ثابت می‌گویند، ازلاً و ابداً بر عدمیت خود باقی ست، و استفاده وجود به معنی اتصاف به آن نمی‌کنند؛ چه حقیقت وجود نزد ایشان اصلاً وصف نیست بلکه ذاتی ست قائم به خود... اما گاه اطلاق وجود بر معنی نسبی می‌کنند و این معنی کون نسبی ست... و این معنی به حسب ظاهر، صفت ممکن شود و ممکن را اتصاف به آن باشد و آن اتصاف به حقیقت عبارت است از ارتباط [و انتساب] او به وجود حقیقی که عین ذات حق است و از این ارتباط [و انتساب] تعبیر به «تجلی» می‌نمایند. و این ظهور و کون نسبی نیز نزد این طایفه، به حقیقت اعیان ثابت را نیست». (همان: ۴۸)

همان گونه که در عبارت فوق مشاهده می‌شود دوانی بیان می‌کند که موجودیت در ممکنات عبارت است از ارتباط و انتساب ممکنات به حق تعالی و بلافاصله بعد می‌گوید که عرفا از این ارتباط و انتساب، با عنوان «تجلی» یاد می‌کنند و این بدین معنا است که دوانی خود صریحاً «انتساب» و «تجلی» را به یک معنی میدانند و بعد تصریح می‌کند که این انتساب سبب موجودیت حقیقی ممکنات نیست؛ بلکه مادام‌الانتساب نیز ممکنات حقیقتاً متصف به وجود نیستند و در چند سطر بعد توضیح می‌دهد که حتی این تجلی و ظهور نیز خود حق تعالی است که به صفات اعیان ثابت متصف و منصب شده است: «... ظاهر، به حقیقت وجود حقیقی ست که به

صفات اعتباریه اعیان ثابته منصب شده. و إلى ذلك أشار من قال منهم «الحق محسوس و العالم معقول» و به این اعتبار حق آینه ممکنات باشد...» (همان: ۴۹) این فیلسوف عارف در عبارت دیگری پس از توضیح حضرات خمس از دیدگاه عرفا چنین ادامه می‌دهد: «... موجود بالذات «حق»، سبحانه و تعالی است و ممکنات به اعتبار اضافه و انتساب به آن ذات موجود نما می‌شوند، نه آن که به حقیقت موجودند؛ چنانچه گفته اند: "الاعیان الثابته ما سمت راتحه الوجود بل هی باقیه علی عدمها"^۴ (همان: ۴۵) او در عبارت فوق بیان می‌کند موجود حقیقی فقط ذات حضرت حق است و ممکنات، موجود نیستند بلکه فقط موجود نما هستند. موجود نما یعنی آنچه که تجلی و ظهور موجودی حقیقی است. آنچه که حیثیتش، حیثیت صور مرآتیه است که بهره ای از حقیقت ندارد بلکه فقط حقیقت را نشان می‌دهد. جالب اینجاست که وی در عبارت فوق، موجود نما بودن ممکنات را به اعتبار انتساب آن‌ها به حق می‌داند. و این یعنی اینکه حیثیت انتساب به حق، مساوق با حیثیت ظهور و تجلی حق دانسته شده است. او در چند سطر بعد از عبارت فوق، باز همین مدعا را با بیان دیگری تکرار می‌کند که این بیان نیز مؤید آن است که از دیدگاه دوانی، «انتساب» مساوق با حیثیت تجلی و ظهور است.^۴ (همان) در این عبارت نیز داشتن نسبت و انتساب به حق، مساوق با وجود نما بودن و ظهور و تجلی حق بودن معرفی شده است.

۴. بررسی ناسازگاری دو دیدگاه دوانی در مسئله وحدت و کثرت:

بدین ترتیب در باب مسئله وحدت و کثرت، آنچه از مطالعه آثار دوانی به دست می‌آید دو طرح و یا الگوی مغایر یکدیگر است: الف) وحدت وجود و کثرت موجود ب) وحدت وجود و وحدت موجود. انتساب در هر یک از این بناها شکلی متفاوت دارد که عبارات خود دوانی نیز گواه این تفاوت است. در الگوی نخست انتساب را نمی‌توان همان ظهور، تجلی و یا وجود رابط صدرایی دانست به عبارت بهتر دستگاه فلسفی دوانی تاب این را ندارند که «انتساب» به معنای «وجود رابط» و یا «تجلی» به کار برود. ولی جالب اینجا است که از بررسی عبارات عرفانی علامه دوانی - که عمدتاً در کتاب شرح رباعیات عرفانی فلسفی و رساله الزورا موجود است - می‌توان گفت «انتساب» در نظام فکری دوانی دقیقاً معادل واژه «تجلی» در مکتب عرفانی ابن عربی است و خود وی نیز کاملاً آگاهانه واژه «انتساب» را به معنای تجلی و ظهور به کار برده است. ولی به راستی نظر نهایی دوانی کدام است؟ برای استخراج نظر نهایی این فیلسوف ذوق‌التاله باید چه کرد؟ در توضیح علت ناسازگاری بین این دو دسته از عبارات می‌توان چنین گفت: وی آنگاه که از وحدت وجود و موجود، سخن می‌گوید صرفاً سعی بر این دارد که مدعای عرفا را بیان کند که البته خود وی نیز به آن معتقد است. ولی قصد تبیین و تحلیل فلسفی این مدعای عرفانی را ندارد. لذا در مورد این دسته عبارات می‌توان گفت که این عبارات در حقیقت ارائه دهنده دستگاه عرفانی دوانی است. ولی او در بیان عبارات دسته دوم سعی بر این دارد که مدعای عرفا را وارد فلسفه کرده و آن را با متدی کاملاً فلسفی صورت بندی کند و مبرهن سازد و تفسیر و تحلیلی عقلانی و مستدل از آن ارائه دهد. لذا اینگونه عبارات، ارائه دهنده دستگاه فلسفی دوانی به شمار می‌رود. ولی با توجه به اینکه مبانی و امکانات فلسفی وی قدرت کافی برای تبیین وحدت شخصی وجود را ندارد، ناخواسته در دام وحدت وجود و کثرت موجود افتاده است. به تعبیر دیگر می‌توان گفت که آنچه مقصود اصلی دوانی است وحدت شخصی به همان معنایی است که عرفا آن را قصد کرده اند یعنی وحدت وجود و وحدت موجود (دوانی، ۱۳۸۱: ۲۰۵) ولی زبان فلسفی و یا به تعبیر دیگر ظرفیت زبانی دوانی در حدی است که

وی را تنها تا وحدت وجود، همراهی و یاری می‌کند ولی یاری همراهی وی را تا رسیدن به مقصد نهایی یعنی وحدت موجود ندارد. بلکه در میان راه وی را رها کرده و او را در دام کثرت موجود گرفتار کرده است.

اکنون با تحلیلی که گذشت به خوبی می‌توان دلیل برداشتهای مختلفی را که از دوانی صورت می‌گیرد و در ابتدای مقاله از آن سخن گفتیم - دانست. افرادی که دوانی را به صورت وحدت وجود و کثرت موجود فهمیده اند فقط ناظر به دستگاه فلسفی وی بوده‌اند. و افرادی که وی را به صورت وحدت وجود به سبک ابن عربی فهمیده اند و معتقدند که هیچ نیازی به توجیه و تأویل عبارات وی نیست بلکه عبارات وی صریح در توحید خاصی است، فقط ناظر به دستگاه عرفانی دوانی بوده اند و افرادی که قصد توجیه و تأویل دوانی را دارند و سعی در بازسازی نظریه ذوق تاله را دارند ناظر به هر دو دستگاه فکری دوانی بوده اند؛ هم دستگاه عرفانی دوانی و هم دستگاه فلسفی او. ایراد دسته اول و دوم آن است که هر کدام از بخش اعظمی از نظام فکری دوانی غافل مانده اند و ایراد دسته سوم آن است که سعی در بازسازی نظریه ذوق تاله دارند به گونه ای که وحدت موجود نیز با آن تبیین شود و این در حالی است که تنها دستگاه فلسفی صدرالمتألهین است که توان تبیین وحدت موجود را دارد و باز سازی نظریه ذوق تاله معنایی جز دست برداشتن از دستگاه فلسفی دوانی و روی آوردن به دستگاه فلسفی صدرالمتألهین را ندارد. بدین ترتیب، اختلاف تعبیر برخی از معاصرین نیز در مورد دوانی مرتفع می‌شود؛ چراکه هریک در جایگاه اصلی و درست خود قرار می‌گیرد. بعنوان نمونه، نویسنده کتاب «جلال‌الدین دوانی، فیلسوف ذوق‌التاله» «انتساب» در نظر دوانی را غیر از «تجلی» دراندیشه عرفاء می‌داند. عبارت ایشان چنین است: «تردید نیست که آنچه محقق دوانی در باب نسبت نخستین و منسوب بودن موجودات عالم امکان به حق تعالی می‌گوید غیر از آن چیزی است که عرفای عالی مقام در باب مظهر بودن عالم و آدم از حق تعالی ابراز می‌دارند.» (ص ۱۸۴) همچنین ایشان معتقد است که «انتساب» در دوانی غیر از «وجود رابط» در صدرالمتألهین است. (همان، ص ۱۹۳-۱۹۴) این مولف اندیشمند در نوشته دیگر خود، اندیشه دوانی را ناظر به قول عرفا می‌داند و معتقد است که دوانی نیز همچون عرفا معلول را وجهی از وجوه علت و یا شانی از شئون او می‌داند (ابراهیمی دینانی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۸۴-۲۸۵). این ناهمگونی عبارات را می‌توان اینگونه توضیح داد که نظر نخست این مولف با الگوی نخستی که از دوانی ارائه کردیم - یعنی دستگاه فلسفی او - سازگار است و نظر دوم ایشان با الگوی دوم در دوانی - یعنی بنای عرفانی او - هماهنگ است.

در مجموع نگارنده معتقد است از آنجا که دوانی سعی بر این داشته است که نظریه وحدت شخصیه ابن عربی را تبیین و تحلیل فلسفی کند و همچنین با توجه به عبارات فراوان او که تصریح در وحدت شخصیه وجود دارد، می‌توان گفت رأی حقیقی و مختار وی در مسأله وحدت و کثرت، وحدت وجود و وحدت موجود است. ولی به علت فقدان واژگان فلسفی قوی و ضعف دستگاه فلسفی اش نتوانسته است وحدت شخصیه عرفا را درست تبیین و تحلیل کند و نا خواسته در دام وحدت وجود و کثرت موجود افتاده است.

اکنون باید به این پرسش پاسخ داد که نقطه ضعف نظام فلسفی دوانی چیست که باعث شده است وی را به سمت کثرت موجود سوق دهد؟ می‌توان گفت آن چه که در فلسفه دوانی مستلزم کثرت موجود شده است اعتقاد به اصالت ماهیت است. زیرا همان گونه که گذشت ماهیات ذاتاً مثار کثرت و اختلافند و به هیچ وجه معنا ندارد که ماهیت، عین ربط و تعلق به غیر باشد و نیز ممکن نیست که ماهیت آیت غیر و تجلی و ظهور غیر باشد. بنابر این اگر ماهیات در خارج موجود باشند مستلزم کثرت موجود خواهد بود. حاصل دید گاه مولف کتاب «جلال‌الدین دوانی فیلسوف ذوق‌التاله» نیز این است که، نظریه ذوق تاله که همان اعتقاد به وحدت وجود است، بدون قول به اصالت وجود معنی درست و محصلی ندارد. چرا که اصالت ماهیت مستلزم کثرت

گرایی و افتادن در دام تفرقه است. اما از سوی دیگر جلال‌الدین دوانی ضمن اینکه از ذوق‌التأله سخن به میان آورده، روی اصالت ماهیت تأکید کرده و بر اثبات آن اصرار می‌ورزد. لذا می‌توان گفت که در اندیشه دوانی نوعی ناسازگاری به چشم می‌خورد. به اعتقاد ایشان، دوانی قائل به اصالت وجود در واجب و اصالت ماهیت در ممکنات است. بعلاوه که اصالت ماهیت در ممکنات راه را بر اثبات تشکیک وجود هم می‌بندد. بنابر این، این پرسش که چگونه می‌توان اعتقاد دوانی را درباره اینکه غیر حق همه تجلیات و شئون او هستند با اعتقاد او به اصالت ماهیت در ممکنات جمع کرد، پرسشی است بی‌جواب. «اگر دوانی روی قول به اصالت ماهیت اصرار نمی‌ورزید موضع فکری او به آن چه صدرالمآلهین ابراز می‌دارد بسیار نزدیک می‌گشت» (ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۰: ۱۹۴)

نتیجه

دوانی به اقتضای فیلسوف بودنش به تامل در باب وحدت و کثرت هستی می‌پردازد. اگرچه مشهور چنین است که وی را قائل به وحدت وجود و کثرت موجود می‌دانند ولی حقیقت امر این است که در آثار او دو نظر در این باره قابل استنباط است: وحدت وجود و کثرت موجود و نیز وحدت وجود و موجود. ملاصدرا، حاجی سبزواری، جوادی املی و مطهری از قائلین به این نظر هستند. حسن زاده املی از قائلین به نظر دوم هستند. برخی دیگر از محققین نیز نظر دوم را با توضیحاتی می‌پذیرند. دوانی از اطلاق واژه «موجود» در مورد واجب و ممکنات تحلیلی فلسفی ارائه می‌دهد. طبق این تحلیل، موجودیت در واجب، به معنای «نفس وجود» است و در ممکنات به معنای «منتسب الی الوجود». او گاهی نیز ممکنات را شئون حق می‌داند و گاهی وجود ممکنات را عبارت از انتساب آنها به حق تعالی معرفی می‌کند. از کنار هم گذاشتن این دو عبارت می‌توان نتیجه گرفت که وی «انتساب» را در معنای «تجلی» و «تشان» به کار برده است. انتساب که از مفاهیم بنیادی در نظریه ذوق‌التأله دوانی است در هریک از این الگوهای مطرح شده در دوانی معنا و جایگاه متفاوتی دارد. در نقشه ای که بر اساس وحدت وجود و کثرت موجود ارائه می‌شود؛ انتساب امری غیر از وجود رابط صدراپی و غیر از اضافه اشراقی است لیکن در طرحواره مبتنی بر وحدت وجود و موجود انتساب همان تجلی و ظهوری است که عرفا راده می‌کنند. دوانی متأثر از ابن عربی است و در حقیقت سعی داشته است که تحلیلی فلسفی از وحدت شخصی وجود ارائه دهد ولی گویا این هدف به لحاظ کاستی‌هایی که دستگاه فلسفی‌اش داشته است بطور کامل محقق نمی‌شود. قول به اصالت ماهیت از اهم این موارد است.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- «یحوز أن یکون الوجود الذی هو مبدأ اشتقاق الموجود أمراً قائماً بذاته هو حقیقه الواجب تعالی، و وجود غیره عباره عن انتساب ذلك الغير إليه، فیکون الموجود أعم من تلك الحقیقه و غیرها المنتسب إليه و ذلك المفهوم العام أماً اعتباری عد من المعقولات الثانیه و جعل أولاً لبديهیات» (دوانی، ۱۳۸۱: ۱۲۹)
- ۲- استدلال دیگر بر ابطال شق تالی آن است که اگر وجود عارض بر ماهیت باشد لازم می‌آید که جعل به اتصاف ماهیت به وجود تعلق گیرد در حالی که دوانی ثابت می‌کند که محال است که جعل به اتصاف، تعلق بگیرد بلکه به اعتقاد وی جعل به نفس ماهیت تعلق می‌گیرد: (دوانی، ۱۳۸۱: ۱۳۳)
- ۳- «الماهیه و الماهیات حیثیه ذواتها حیثیه اکثره و فطرته الاختلاف بل هی مثار اکثره و الاختلاف فی الوجود أیضاً» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج: ۶، ۵۸) (تعلیقه سبزواری)

۴- «... پس غیر او به حق موجود نباشند، بلکه موجود حقیقی همان ذات باشد، ... پس تفاوت و تباعد میان ممکنات و حق تعالی در مرتبه موجودیت، در غایت کمال باشد؛ چه ذات حق تعالی عین هستی اوست و ممکنات نه عین هستی بودند و نه مفیض هستی خود و نه معروض هستی، به حقیقت؛ بلکه هست نمایند، به سبب نسبتی خاص که به آن حضرت دارند.» (همان)

منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین، (۱۳۹۰)، *جلال‌الدین دوانی فیلسوف ذوق‌التأله*، تهران: هرمس.
- ابراهیمی دینانی، غلامحسین، (۱۳۸۵) *ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام*، ۳ج، تهران: طرح نو.
- انصاری شیرازی، یحیی، (۱۳۸۴)، *دروس شرح منظومه حاج ملا هادی سبزواری*، ۴ج، قم: بوستان کتاب.
- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۶۸)، *شرح حکمت متعالیه شرح اسفار اربعه*، ۴ج، انتشارات الزهراء.
- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۷۸)، *عین النضاح تحریر تمهید القواعد*، ۳ج، تحقیق و تنظیم: حمید پارسانیا، قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۶)، *رحیق مختوم شرح حکمت متعالیه*، قم: اسراء.
- دوانی، محمد بن اسعد، (۱۳۸۱)، *سبع رسائل*، تقدیم، تحقیق و تعلیق: احمد تویسرکانی، تهران: میراث مکتوب.
- دوانی، محمد بن اسعد، (۱۴۱۱)، *شواکل الحورفی شرح هیاکل النور*، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- دوانی، محمد بن اسعد، (بی‌تا)، *الرسائل المختاره*، به اهتمام: احمد تویسرکانی، اصفهان: مکتبه الامام امیرالمؤمنین.
- دوانی، محمد بن اسعد، (۱۳۸۷)، *شرح رباعیات عرفانی و فلسفی علامه دوانی*، تصحیح مهدی دهباشی تهران: هرمس.
- سبزواری، حاج ملا هادی، (۱۴۱۳)، *شرح المنظومه*، ۵ج، تصحیح و تعلیق: حسن‌زاده آملی، تهران: ناب.
- شیرازی، رضی، (۱۳۸۷)، *درس‌های شرح منظومه حکیم سبزواری*، ۲ج، تهران: حکمت.
- صدرالدین شیرازی، محمد ابن ابراهیم، (۱۳۹۱)، *الحکمه العرشیه*، ترجمه و تصحیح: محمد خواجوی، تهران: مولی.
- صدرالدین شیرازی، محمد ابن ابراهیم، (۱۴۱۰)، *الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه*، ۹ج، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- صدرالدین شیرازی، محمد ابن ابراهیم، (۱۳۵۴)، *المبدأ و المعاد*، تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
- صدرالدین شیرازی، محمد ابن ابراهیم، (۱۴۲۲)، *شرح الهدایه الأثریه*، بیروت: مؤسسه تاریخ العربی.
- عبدالرزاق بن علی بن الحسین اللاحیجی، (۱۳۹۱)، *الکلمه الطیبه*، تحقیق: حمید عطایی نظری، تهران: انجمن حکمت و فلسفه.
- عبودیت، عبدالرسول، (۱۳۸۵)، *درآمدی به نظام حکمت صدرایی*، ۳ج، تهران: سمت؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

- قیوم‌زاده، محمود، (۱۳۸۷)، بررسی نظریه ذوق تأله در مسئله وحدت وجود با نگاهی به آراء دوانی و صدرا، مجله پژوهش‌های فلسفی - کلامی، شماره ۳۸، صص ۵۹-۸۰.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۸)، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۵)، تقریرات شرح المنظومه، تهران: حکمت.
- ناجی اصفهانی، حامد، (تابستان ۱۳۸۳)، بازسازی نظریه ذوق تأله با وحدت شخصی وجود، مجله اندیشه دینی دانشگاه شیراز، شماره ۱۱، صص ۷۷-۹۰.